

EXIL, VÄRLD OCH LITTERÄRT ARBETE

En socialantropologisk

Mattias Viktorin Den här artikeln handlar om världsskapande såsom det framträder i skildringar från Sibirien från början av nittonhundratalet. Närmare bestämt undersöks tre teman som har uppmärksammats inom såväl socialantropologi som litteraturvetenskap: exil, värld och litterärt arbete.¹ Åtminstone sedan år 8 e. Kr., då kejsar Augustus förvisade Ovidius från Rom, har exilförfattaren framträtt som en litterär urtyp.² Exilens tillstånd har även använts metaforiskt för att avspegla aspekter av människans existentiella villkor. Det mest kända exemplet är förmodligen Bibelns berättelse om förvisningen ur Eden, där den mänskliga tillvaron liknas vid en livslång exil karakteriserad av arbete och slit.³ Det är också under sju exilår – fångenskapen på Kalypsos ö – som Odyssevs, i litteraturhistoriens första ”stora” reseäventyr, inser sanningen om sig själv och trots havsnymfens gudomliga odödlighetslöfte väljer att bejaka sin förgängliga mänsklighet.⁴ På en annan ö i en annan tid spolas Robinson iland på en strand där hopplöshet och död verkar vänta; men så börjar han jaga och odla, samt ger sig i kast med att tänka, läsa och skriva. Och se, genom sitt arbete förmår han frambringa en mänsklig värld.⁵ Hur skör en sådan värld är blir sedermera uppenbart när William Golding, under ett annat slags ö-exil, låter det civiliserade söndervittra.⁶

Som variationer på allmänmänskliga teman har exil- och reseberättelser en särskild lyskraft. De kan därför, med Arne Melbergs formulering, bidra till ”den moderna människans förståelse av världen och av sig själv i världen”.⁷ Och faktiskt inleds också den moderna antropologin just så: i exil på en främmande strand. ”Föreställ dig att

läsning av tre svenska skildringar från Sibirien

du plötsligt ilandsätts”, skriver socialantropologen Bronislaw Malinowski om sitt banbrytande fältarbete på de melanesiska Trobriandöarna, ”omgiven av all din utrustning, ensam på en tropisk strand i närheten av en infödingsby, medan motorbåten eller jollen som kommit med dig försvinner utom synhåll”.⁸ Parallellerna mellan exil och det klassiska antropologiska fältarbetet är slående. Efter resan ut i fält konfronteras antropologen, likt en landsflyktig, med en främmande plats. Sådana möten präglas inte sällan av vedermödor, men ger också regelmässigt upphov till nya insikter.⁹ Och det är inte enbart etnologisk inblick i lokala sedvänjor utan något betydligt mer intressant som framträder. Möten med andra världar lockar nämligen till jämförelser, och genom att jämföra olika världar frammanas sådant som inte kan reduceras till någon enda av dem: antropologiska föreställningar om det allmänmänniska. Litteratur om resor, exil och främmande platser avspeglar alltså även sådant som överskrider de omedelbara sammanhangen, och kan därför med fördel också undersökas utifrån flera samverkande teoretiska ansatser. ”Det räcker inte”, som Anders Olsson påpekar, ”med ett enda perspektiv, än mindre med en enda isolerad disciplin”.¹⁰

Jag fokuserar i det följande på tre texter om resor och exil i Sibirien under nittonhundratalets början: Ivar Hasselblatts *Förvisad till Sibirien* (1917) – en självbiografi om häktning, deportering och exil; Elsa Brändströms *Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien* (1921) – en ögonvittnesskildring från sibiriska fång-

läger under första världskriget, och Ester Blenda Nordströms *Byn i vulkanens skugga* (1930) – en reportagebok om livet i en by på Kamtjatkahalvön.¹¹ Alltsedan Fjodor Dostojevskijs *Anteckningar från döda huset* (1861–62) har exil- och fängelseskildringar från Sibirien haft en särställning i den ryska litteraturen. Flera av de mer välkända verken i denna genre – Anton Tjechovs *Sachalin* (1895), Pjotr Filippovitj Jakubovitj *I de utstötts värld* (1895–98), Leo Tolstojs *Uppståndelse* (1899), med flera – framställer Sibirien dels som ”en värld för sig”, dels som en återspeglning av det tsarryska samhället.¹² Jag närmar mig emellertid de texter jag undersöker på ett annat sätt. Snarare än att relatera dem till rysk litteratur och det ryska samhället, betraktar jag dem som delar av en *världslitteratur* om resande och exil. Mitt perspektiv ligger i detta avseende nära Pheng Cheahs syn på världslitteratur som ”literature that is of the world, not a body of timeless aesthetic objects or a commodity-like thing that circulates globally, but something that can play a fundamental role and be a force in the ongoing cartography and creation of the world”.¹³ Det är också i egenskap av världslitteratur förstådd på detta sätt som texterna får sin antropologiska relevans. De handlar nämligen inte bara om Sibirien som ”en värld för sig”, utan synliggör också hur världen framträder *i* och *genom* sibirisk exil.

I det tidiga 1900-talets Sibirien samexisterade vad Olsson benämner ”klassisk” respektive ”modern” exil.¹⁴ Den klassiska exilen är ”påtvingad, ett straff, som den enskilde är underkastad”,¹⁵ något som åter-

speglas i Hasselblatts skildring. Nordströms bok ligger i stället närmare en modern exilskildring. Bortavaron från hemlandet karaktäriseras här av en frivillig rörelse mot nya horisonter, nya världar. Perspektiven sammanfaller hos Brändström, som frivilligt reser bort för att kunna beskriva villkoren för människor som inte kan återvända hem. Hos alla tre författare innebär exilen emellertid mer än en rörelse mellan världar; exilen lockar dem också till ett världsskapande litterärt arbete. Detta visar sig krävande. Det pekar mot en utmaning av närmast allmänmänniska proportioner som handlar om ”how to translate knowing into telling”, för att tala med Hayden White.¹⁶ I min analys av Hasselblatts, Brändströms och Nordströms böcker är det också detta som står i fokus: hur världar framträder, förnims och förmedlas.

ANTROPOLOGI, LITTERATUR OCH VÄRLDSSKAPANDE

Min diskussion äger rum i gränslandet mellan socialantropologi och litteraturvetenskap. Socialantropologi handlar om människan som kulturell och social varelse. Traditionellt har antropologer undersökt de kulturella föreställningar och sociala arrangemang som präglar tillvaron på specifika platser, samt hur människor, genom att agera i relation till sådana föreställningar och arrangemang, kontinuerligt frambringar – men också förhandlar och förändrar – de världar de lever i. Allt mänskligt handlande uppvisar emellertid aspekter som överskrider de specifika sammanhang där det äger rum. Genom att jämföra empiriska specificiteter (det variabla) hoppas antropologin därför förstå något också om det allmänmänniska (det invariabla).¹⁷ I takt med att både människor och meningsbärande kulturella former blivit alltmer mobila, har synen på ”kulturella världar” som primärt platsbundna kommit att problematiseras och, åtminstone sedan 1990-talet, kompletteras med transnationella och kosmopolitiska perspektiv.¹⁸ Även om antropolo-

gin ofta odlar ett särskilt förhållande till det lokala, inplacerar disciplinen alltså samtidigt allt mänskligt världsskapande i en och samma värld. Därigenom är antropologin alltid, implicit eller explicit, knuten till det globala.

Antropologin har med andra ord producerat kunskap om människan (*anthropos* + *logos*) genom ett jämförande beskrivande av olika folks kulturella världar och ”världsskapande” (*ethnos* + *grafein*). Denna forskningsprocess präglas, från den första fältanteckningen till den färdiga framställningen, av skrivande.¹⁹ Att i text tillgängliggöra kulturella världar fordrar inte bara vetenskaplig noggrannhet utan också ett betydande mått litterärt arbete. Epistemologiskt har antropologin därför ibland placerats mittemellan vetenskap och litteratur.²⁰ Huruvida etnografin kan anses vara en vetenskapligt godtagbar form av representation är således ett ständigt aktuellt ämne, som konnoterar frågor av såväl vetenskapsteoretisk som politisk natur.²¹ På senare år har antropologer förutom folk, samhällen och kulturer också börjat uppmärksamma olika fenomen i tillblivelse – alltså sociala och kulturella företeelser som ännu inte stabiliserats och inte heller överensstämmer med någon etablerad kategori. Därmed har frågor om tid fått en förändrad och gradvis allt viktigare roll i analysen.²² Samtidigt har etnografin kompletterats av andra former av skrivande, ofta experimentella och tvärdisciplinära.²³

Frågor om värld och världsskapande har också kommit att präglade delar av den samtida litteraturvetenskapliga forskningen om världslitteraturer.²⁴ Vad som utgör en litterär värld, samt vilka typer av litterärt arbete som kan frambringa världar i litteraturen, diskuteras här, precis som inom antropologin, i relation till både tid och rum. Estetiska eller litterära världar är dessutom alltid på ett eller annat sätt relaterade till den levda världen. Eric Hayot formulerar det på följande sätt:

Aesthetic worlds, no matter how they form themselves, are, among other things, always relations to and theories of the lived world, whether as largely

unconscious normative constructs, as rearticulations, or even as active refusals of the world-norms of their age. In this sense they are also always social and conceptual constructs, as well as formal and affective ones.²⁵

Det är precis här litteraturvetenskap och antropologi konvergerar: i ett gemensamt intresse för hur världar skapas, tillgängliggörs, samt – kanske viktigast – vad vi kan lära oss genom att jämföra olika sådana kultur-specifika former av världsskapande.²⁶

FÖRVISAD TILL SIBIRIEN

Den finlandssvenske advokaten Ivar Wilhelm Hasselblatt (1864–1948) var mellan 1899 och 1934 borgmästare i Vasa, men någon måste ha förtalat honom, för utan att han gjort något ont blev han häktad en morgon.²⁷ Det var den 6 september 1914. Efter häktningen, föranledd av att Hasselblatt ansetts ”fientligt sinnad mot det ryska folket”,²⁸ sänds han till Petrograd och vidare till drygt två år i sibirisk exil.²⁹ I förordet till *Förvisad till Sibirien*, publicerad 1917 då Hasselblatt frigavs, skriver han att både ”tid och förmåga” saknats för att skildra erfarenheterna, men att han ändå försökt i syfte att belysa exilsystemet under den tsarryska regimen. Konventionen att ursäktas den egna textens tillkortakommanden pekar här mot en reell svårighet att med språkets hjälp ge uttryck för extraordinära upplevelser, något som även aktualiseras hos Brändström och Nordström.

Då Hasselblatts berättelse tar sin början befinner han sig på landet för att ”njuta av frihet och sol, av sommarluft och fågelsång”. Men kriget är i antågande. ”Allt bådade storm”.³⁰ Hasselblatt skildrar hur han avbryter sin ledighet och hur han kort därefter arresteras. Naturen – som ömsom betecknar frihet, ömsom hot – utgör en symboladdad bakgrund, något bortom mänsklig kontroll som inspirerar till handling. Just detta framträder gradvis som berättelsens nyckeltema.

I hög grad handlar det om att acceptera sin belägenhet, att inte tappa modet utan i stället agera.

Vid ankomsten till Petrograd sätts Hasselblatt att vänta i en korridor på gendarmavdelningens kansli. ”Denna var mycket oren”, berättar han, ”och så smal, att de kommande och gående gendarmernas schineller vidrörde mig, varje gång deras bärare gingo förbi mig”.³¹ Naturens skönhet och oändlighet kontrasteras här för första gången mot fångenskapens fulhet och instängdhet. Stämningen är närmast kafkaartad: klaustrofobisk, surrealistisk och olycksbådande. Hasselblatt vet inte vad han anklagas för, inte vad som väntar, inte vart han ska föras. Men processen har ofrånkomligen satts igång. En av de vanligaste litterära referenserna i diskussionen om den sibiriska exilberättelsen är Dantes infernovandring, och även om Hasselblatt själv inte gör sådana jämförelser, finns det onekligen likheter, även berättartekniskt.³² Precis som man i *Den gudomliga komedin* kan skilja mellan pilgrimen Dante och berättaren Dante, kan vi också skilja mellan den förvisade Hasselblatt och berättaren Hasselblatt.³³ Medan den förvisade är lika ovetande som läsaren, känner berättaren till hur allt ska sluta och tar då och då till orda för att förklara och vägleda.

När Hasselblatt efter en kort tid flyttas från gendarmernas kansli till ett överfullt fängelse i Petrograd är han nära att tappa modet, men räddas ur förtvivlan när ”en ung, blond man med öppen, frimodig blick i sina blå ögon” oväntat tilltalar honom på svenska.³⁴ Mannen är från Helsingfors och de visar sig ha gemensamma bekanta. Modet återvänder: ”snart sutto vi tillsammans i angenämt samtal, och kvällens återstående timmar försvunno hastigt”.³⁵ Hasselblatt får genom modersmålet, det välbekanta utseendet och de gemensamma referensramarna en glimt av den egna världen. Fängelsets värld tvingar sig dock successivt på honom och de andra fångarna, vare sig de vill eller inte. Gradvis inskränks de till biologiska varelser alltmer styrda av basala behov. Nykomlingarna vägrar till exempel in i det längsta att röra maten. ”Så var fallet även med mig”, förklarar Hasselblatt. ”Men naturen tog ut sin

rätt. Hungern tilltog, och maten strök med”.³⁶ I takt med att de en efter en slutar att bete sig som ”civiliserade människor” smälter fångarna i stället alltmer samman med fängelsets värld.

Därefter skildras den långa färden österut, vars första sträcka tillryggaläggs med tåg. Män, kvinnor och barn föses ihop i samma vagnar utan möjlighet till avskildhet. Förhållandena som beskrivs är vedervärdiga. Ryska soldater våldför sig öppet på kvinnliga fångar; en tysk man som inte förstår vaktens tillrop skjuts ihjäl.³⁷ En annan scen skildrar hur en fånge som lider av epilepsi misshandlas: ”De slog och sparkade honom som en hund, då han i medvetslöst tillstånd vred sig på golvet, i stället för att ägna honom välbehövlig vård”.³⁸ Nätterna tillbringas i så kallade etapp-fängelser där överbelagda celler och ohyggliga sanitära omständigheter råder. Smutsen liksom tränger sig på. I ett fall är toalettutrymmet så trångt ”att kläderna ovillkorligen kommo i beröring med den smutsiga sån, då man passerade ut och in, såvida man icke drog ihop dem tätt intill kroppen”.³⁹ Den sista etappen sker till fots – en sträcka på drygt trettio mil. Det har nu blivit vinter, men ingen hänsyn tas till fångarnas klädsel eller hälsotillstånd. Hasselblatt beskriver hur en man som färdas tillsammans med sin familj insjuknar och avlider innan de når målet. Kroppen körs bort på en släde. ”Arrestanternas högljudda samtal, som för ett ögonblick tystnat inför dödens majestät, vidtog åter”, skriver Hasselblatt.⁴⁰ Konvojen fortsätter snart som om ingenting har hänt.

Efter nästan tre månader i fångenskap och på färd når Hasselblatt till sist Tara. Här kan han äntligen röra sig som han behagar samt skicka och ta emot post.⁴¹ Under fångenskapen har förvisningsortens relativa frihet hägrat, men det blir inte som han tänkt sig: ”[S]nart begynte ledsnaden och ensamheten göra sig påminta”.⁴² Att Hasselblatts hustru anländer och gör honom sällskap hjälper inte, för det är något med tillvaron i Tara som inte stämmer. ”Tiden kröp stilla framåt”, skriver han. ”Något arbete kunde jag icke erhålla, då jag ju icke kunde språket. [...] Jag var

sålunda ohjälpligen dömd till en dödande sysslolöshet”.⁴³ Kanske kan man säga att Hasselblatt genom förvisningen har berövats en värld där han kan passa in, där livet kan få mål och mening.

Väster om Tara visar det sig emellertid finnas en finsk by med ett antal familjer från Finland som antingen frivilligt flyttat dit eller blivit förvisade.⁴⁴ Hasselblatt skildrar hur han och hans fru blir bekanta med folk därifrån och bland annat hur de sommaren 1916 umgås med en finsk ingenjör som äger en bondgård. ”Ett stort nöje beredde det mig att få deltaga i kroppsarbete, på höbärgning och i ladugård”, skriver Hasselblatt. ”Arbetet stärkte min hälsa och mitt levnadsmod”.⁴⁵ Som begrepp är arbete intressant eftersom det på samma gång kan framstå som både straff och välsignelse.⁴⁶ Föreställningen om arbete som straff har en lång kulturell historia – Gud straffar efter förvisningen ur Eden Adam och Eva med hårt arbete; Sisyfos döms enligt den grekiska mytologin till evigt arbete och så vidare. Emellertid är det i dessa myter också genom själva arbetet som människan blir och förblir mänsklig. Även samhället framträder och reproduceras genom arbete och genom särskilda arbetsfördelningsarrangemang. Hasselblatts berättelse avspeglar detta. Genom förvisningen till Sibirien rycks han upp ur sin värld och placeras mot sin vilja i en annan. Där, i Tara, har han initialt inte någon plats, men genom de sociala relationer som Hasselblatt och hans hustru etablerar i den finska byn, och genom det arbete de tar del i på bondgården, blir de gradvis delar av en ny mänsklig värld. Därmed, och inte förrän dess, blir det möjligt för dem att återigen börja leva något som framstår som ett mänskligt liv.

BLAND KRIGSFÅNGAR

Hösten 1915 lämnar Elsa Brändström (1888–1948) sitt hem i S:t Petersburg och beger sig till Sibirien. Sedan krigsutbrottet, då hon snabbutbildade sig till krigssjuksköterska, har hon arbetat vid ett lasarett i staden.

Men nu beger hon sig österut för att i stället ägna sig åt hjälpverksamhet bland krigsfångar, dels som privatperson, dels som delegat från svenska Röda korset. Brändströms insatser under de fem och ett halvt år hon tillbringar i Ryssland och Sibirien gör henne världsberömd som ”Sibiriens ängel” och hon utnämns till medicine hedersdoktor vid Uppsala universitet. Året efter hemkomsten 1920 publiceras också hennes bok *Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien, 1914–1920*.⁴⁷

Brändströms bok har flera beröringspunkter med Hasselblatts. Även i hennes skildring står fångarnas förtvivlan i blickpunkten, samt de avhumaniserande fängelserna, transporterna österut, de vedervärdiga sanitära omständigheterna, sjukdomar, övergrepp och död. Den sysslolöshet som plågade Hasselblatt i Tara visar sig utbredd också bland krigsfångarna i Brändströms redogörelse. Successivt etableras dock industrier i lägren, en verksamhet som på somliga håll får en betydande omfattning med kontinuerliga beställningar från det omgivande samhället. Och genom arbetet lyckas fångarna – återigen likt Hasselblatt – bygga upp en värld i exilen. ”Resultatet av detta arbete innebar för fångarna både moraliska och materiella fördelar. Det gav livet innehåll och mål”.⁴⁸ Brändström diskuterar dessutom hur fångenskapen, trots lidandet, även tycks utgöra en grogrund för insikter. ”Genom avstängdheten och det tvungna selskättandet med sig själv kom personligheten till ett genombrott och mognad. Det fanns tid till inre samling och grubbel över livets djupaste frågor”.⁴⁹

Det finns dock en viktig skillnad mellan Hasselblatt och Brändström: medan Hasselblatt återberättar sina egna erfarenheter försöker Brändström skildra andra människors lidanden. Hon skriver att hennes strävan varit att ”ge en så allsidig och objektiv bild av krigsfångenskapen, som detta är möjligt”.⁵⁰ Det är knappast någon enkel uppgift, även om förutsättningarna förefaller optimala. Som diplomatdotter har hon sedan 1908 bott i S:t Petersburg, hon kan ryska och hon känner till kulturen. Att skildra tillvaron i fånglägren visade sig dock mycket svårt. Trots att Brändström

skriver klart och tydligt, och trots att ordens innebörd är uppenbar, har man som läsare ibland svårt att *föreställa sig* det som återges. Den sibiriska fängelsestillvaron verkar med andra ord utgöra en värld med låg ”återgivningsbarhet”.⁵¹ För att handskas med denna representationsproblematik använder Brändström flera olika litterära grepp: litterära liknelser, fikcionaliserad etnografi och poetisk evokation.

I likhet med många andra som skriver om sibirisk exil tar Brändström i sin berättelse Dante till hjälp: ”På den Orenburgska sandstappen vid den lilla floden Samarka”, skriver hon, ”ligger det krigsfängeläget, över vars dörr Dantes ord osynligt stått ristade: ’Igenom mig man går till sorgestaden, / igenom mig man går till evig smärta, / igenom mig till de fördömdas släkte’. Det var Totskoje – graven för 17,000 krigsfångar av 25,000”.⁵² Brändström anammar vidare en stil som kan kallas fikcionaliserad etnografi. Hon besöker en stor mängd sibiriska fängelsebyggnader och vet hur de brukar se ut. Genom att fikcionalisera, som i stycket nedan, lyckas hon levandegöra sin skildring på ett effektivt sätt:

Låt oss i tankarna följa en nyanländ fången officer dit in [fängelsebyggnaden i Omsk]: Sedan den lilla träporten i palissaden slagits igen, visar vakten honom in i en av de förfallna byggnaderna, som är avdelad i några stora rum. Två våningar britsar äro uppbyggda; utom dem finns intet, varken stolar, bord, matkärl eller lyse, blott ett vimmel av människor. Alla hälsa ivrigt den nykomne och mena, att för en man finns alltid plats.⁵³

Eftersom detta sätt att skriva är konceptuellt snarare än empiriskt specifikt, har det potential att gå bortom detaljer och enskildheter. Berättargreppet frammanar därigenom hos läsaren både förståelse och empati samt skapar en närhetskänsla till de människor och miljöer som skildras. Andra gånger blir Brändströms stil i stället poetisk. Följande avsnitt, som bland annat genom sin rytmiska meningsbyggnad står ut från den

övriga texten, är ett av de mest gripande exemplen. Här är det inte enskilda barn och deras mödrar som skildras, utan Brändström frammanar snarare bilden av Barnet respektive Modern som universella figurer som vi alla kan relatera till:

Man såg många små bara fötter trampa den kalla snön, många små blåfrusna darrande varelser på varje station, där tåget stannade, ropa efter mor. Var hon fanns visste ingen, men vad hon kände visste alla de mödrar, som själva sökte sina barn och blott kunde stilla sin oro genom att trycka de främmande ensamma barnen, som gräto omkring dem, till sitt bröst.⁵⁴

Förutom dessa berättargrepp refererar Brändström också till situationer som hon upplever sig oförmögen att återberätta. I följande stycke reflekterar hon över en situation då språket inte tycks räcka till:

Mödrar med det förfrusna barnet ännu i famnen. Gubbar med minnet av dottern, som nyss på stäppen i snöstormen fött sitt barn och som strax därefter lidit slut; – grånande hustrur, som ej visste var mannen fanns. För vad dessa människor kände finnes intet ord: förtvivlan uttrycker blott en blek aning av vad som där var koncentrerat.⁵⁵

Att sakna ord innebär att vara ensam i ordets mest fasansfulla bemärkelse. För om känslor och erfarenheter ska kunna existera i mänsklig mening måste de ta form; de måste, som Hannah Arendt skriver, förtingligas och kommuniceras så att andra kan se, höra och minnas.⁵⁶ Här ställs vi inför en specifik aspekt av artikelns huvudtematik: det allmänmänskliga problemet att med språkets hjälp försöka översätta erfarenhet till berättande. Brändström försöker i sitt skrivande finna former för att kunna vittna om vad hon sett; för vittne blir man inte endast genom att observera med egna ögon. Vittne, skriver Horace Engdahl, "blir den som tar till orda och säger: 'Jag var där, jag såg, jag

kan berätta!'"⁵⁷ Vittnesmålet har därmed ett slags sanningfunktion. Genom att ta form i ett vittnes utsaga kan det verkliga framträda, förnimmas och skänkas en sanningens tyngd.

Att som Brändström försöka vittna om omständigheter som ter sig outsägliga fordrar ett digert mått litterärt arbete.⁵⁸ Den distinktion som Maurice Merleau-Ponty gör mellan "empiriskt" och "kreativt" språkbruk kan hjälpa oss att förstå vad ett sådant litterärt arbete innebär och hur det kan frambringa en värld.⁵⁹ Det empiriska språket begagnar redan etablerade betydelser, skriver Merleau-Ponty – ett "färdigt språk" som är resultatet av tidigare kreativ språkanvändning. Det kreativa eller sanna talet är i förhållande till ett sådant empiriskt bruk bara tystnad, eftersom det inte når fram till något redan instiftat uttryck. Att tala är nämligen inte att "placera ut ett ord under varje tanke", vilket vi kanske ofta föreställer oss. Om så vore fallet skulle ingenting bli sagt. Som framgår i citatet från Brändströms bok ovan finns det ju här inte ens ord för de situationer som hon bevittnar. Förmågan att beteckna en tanke är i stället en sekundär kraft som härstammar från vad Merleau-Ponty kallar språkets "inre liv". För saker *blir* sagda och vi får ibland känslan av att en tanke verkligen *har* uttalats. Detta, betonar Merleau-Ponty, innebär emellertid inte att tanken har ersatts av en verbal motsvarighet, utan i stället att den har införlivats i själva orden och gjorts tillgänglig i dem. Föreställningen om det uttömmande eller fullständiga uttrycket är med andra ord en vanföreställning. Språket är till sin karaktär i stället indirekt eller alluderande. Det kan beteckna, men bara när det, snarare än att "plagiera" en tanke, först låter sig plockas isär och därpå åter sättas samman och därigenom omformas – av tänkandet. Detta, menar Merleau-Ponty, är "kreativt språk": ett tal eller en litteratur som skakar om språk- eller berättelsemaskineriet i syfte att framtinga eller frambesvärja ett nytt ljud ur det. Då och då lyckas Brändström genom sitt litterära arbete med något sådant: hon lyckas tillgängliggöra en värld och därmed vittna om vad hon erfarit.

BYN I VULKANENS SKUGGA

Måndag 31 augusti [1925]
Gifte mig. Middag hos Vetkovski. Spelat bridge.
Regn och tråkigt.⁶⁰

Ester Blenda Nordströms (1891–1948) dagboksanteckning från vigseln med entomologen René Malaise karaktäriseras inte av någon överdriven entusiasm. Men så gifte hon sig inte heller av kärlek. Genom giftermålet försäkrade hon sig i stället om en plats i ”Den nya Kamtschatkaexpeditionen”, organiserad av Malaise. Tillsammans med expeditionsassistenten Carl Sjöblom kom det nygifta paret att tillbringa två och ett halvt år i den lilla byn Kljutji vid vulkanen Kljutjevskajas fot på Kamtjatkahalvön. Nordström var vid den tiden en av Sveriges mest berömda journalister med flera bästsäljande böcker bakom sig. Hennes plan var nu att skriva om livet på Kamtjatka och hon hade redan innan avfärd fått ett ordentligt förskott från sitt förlag.⁶¹

Byn i vulkanens skugga publicerades 1930. Titeln är talande, för i Kljutji är naturen i högsta grad påtaglig. Sibirien kallas ibland för världens ände och beteckningen är faktiskt mer bokstavligt adekvat än man kan tro, om man med ”värld” menar en mänskligt skapad miljö. ”Vildmark” betecknar då det ännu okultiverade – det som oftast utgör bakgrunden gentemot vilken en värld kan framträda. Utifrån ett sådant perspektiv är natur, som Merleau-Ponty säger, det ursprungliga, det icke-konstruerade, det icke-instiftade.⁶² Därav kommer också idén om naturens evighet som är central i Nordströms text. Som objekt är naturen dessutom gåtfull. Fast egentligen är den inte något objekt alls, utan snarare det som, med Merleau-Pontys karaktäristiska formulering, ”bär oss”.⁶³

I början av boken låter Nordström byns läkare berätta något intresseväckande. ”Skönheten har gripit mig”, förklarar han. ”Den stora oändliga skönheten i naturen. Jag bryr mig inte om världen längre, madame,

jag har levat i den, kan den, är trött på den. Jag vet allt och har sett allt, lilla madame. Intet mänskligt är mig främmande!”⁶⁴ Storslagen natur kan ju få människan att varsebli sin egen litenhet, men det verkar inte vara detta som läkaren har upplevt. Den oändliga skönheten har ”gripit” honom, skriver Nordström. Vad betyder det? Hur kan naturen framträda på sådant sätt? Och hur kan vi förstå gränsen mellan värld och vildmark? Läkarens kommentar förebådar en senare sekvens i boken, då Nordström själv erfar något snarlikt, och det är denna passage som utgör grunden för min analys.

Nordström har lärt sig att köra hundspann, och under en ensam slädfärd upplever hon med ens hur den oändliga vildmarken visar sig för henne:

Som en slingrande orm följde det långa hundspannet vägens bukter, och själv satt man klädd i renskinn från topp till tå, med bromsspaken i handen, och tänkte just inte på någon världens ting. Bara satt där och följde med slädens svängar och hörde ingenting mer än hundarnas flämtande andedräkt och medarnas rassel, medan all skönheten omkring en liksom sjönk in i en, fyllde en med tystnad och en sorts nästan skygg bävan för allt det man kom så nära. Man kände sig stenålders på något besynnerligt vis. Och hednisk. Som om det inte fanns något annat på jorden än denna vildmark, dessa halvilda djur, som motvilligt låtit sig tämjas av människan.⁶⁵

Plötsligt är det som om Nordströms upplevelse har införlivats i själva orden och gjorts tillgänglig i dem. Hon befinner sig i ett ”land, där ett tågsätt aldrig rullat fram, där ett bilhjul aldrig satt sitt märke, där stigar, trampade av skogens djur voro de enda framkomstmöjligheterna”.⁶⁶ I ett sådant land, bortom människovärldar, kan det hända att man för ett ögonblick ”följer med”, att man smälter samman med naturen, rörelsen, livet. Det är som om världen – inte endast den värld där vi hör hemma, utan allt världsligt – hamnar i skuggan av något annat som för ett ögonblick uppenbarar sig.

Många författare har försökt att uttrycka något liknande, ofta med hjälp av ett religiöst bildspråk.⁶⁷ Det mest kända exemplet är förmodligen sekvensen när Dante mot slutet av sin pilgrimsfärd tillåts ”skåda in i evighetens heliga ljus”. I paradiset, skriver Dante, är allt ett: ”tingen, tillstånden och deras samspel / tycktes mig sammansmälta helt; men härom / kan mina ord blott ge en skugglik aning”.⁶⁸ Så kan det aldrig bli i världen, och vi ska inte heller lura oss att tro det. Men Dante inser att han gjort sig skyldig till precis detta: efter Beatrices död har han givit sig i kast med världens ting, låtit sig sammansmälta med *sin* värld. ”Gråtande sade jag: ’De yttre tingen / förde med falska njutningar mig vilse / så snart ert ansikte blev mig förborgat’”.⁶⁹ Beatrice tillrättavisar honom: ”Sedan den första av förgänglighetens / pilar dig sårat borde du mot höjden / sökt följa mig, som ej mer var förgänglig”.⁷⁰ Kanske är det naturligt att frapperas av det världsliga, men förr eller senare bör människan inse att de förgängliga tingen inte är allt, något som går upp för Dante under hans exil.

Likt Dante upplevde Nordström under sin exil något bortom mänskliga världar. Hon tänkte under sin slädfärd inte ”på någon världens ting” utan upptogs av naturens utommänskliga skönhet. Den ”sjönk in” i henne, som hon uttrycker det. Det är ingen slump att det är i rörelse som detta inträffar. Rörelsen genom landskapet, slädens svängar av och an, försätter henne i ett tillstånd där hon börjar harmoniera med det som omger henne och uppfylls av dess skönhet. Snarare än att allt yttre utestängs, sjunker det in i henne. Och denna naturens skönhet fyller henne initialt med ”tystnad”, en oförmåga att uttrycka det hon är med om i ord.⁷¹ Nordströms språk är däremot inte alls religiöst. Hon talar i stället om det sköna i tidliga termer, som något primordialt, och beskriver hur hon känner sig ”stenålders på något besynnerligt vis”.⁷² För bortom världar finns heller ingen mänsklig tid. Och hon tystnar och bävar inför den känsla som nu uppfyller henne: att bli ett med det uråldriga, det större som har föregått henne och kommer att finnas efter henne. Inget annat

tycks finnas än denna vildmark. Inget annat förutom hundarna, dessa ”halvvilda djur” som endast motvilligt låtit sig tämjas av människan, men inte helt. Och kanske är det just denna position mellan värld och vildmark – varken vild eller domesticerad – som låter hundarna ta henne med från världen, bort från allt världsligt, och tillgängliggöra något annat.

På Kamtjatka är Nordström långt hemifrån – ”långt, långt borta var man från tjugonde århundradet, tusentals år borta”.⁷³ Det är värt att notera hur hon talar om Sibirien som långt borta i tidliga snarare än rumsliga termer. Precis så försökte också antropologer uttrycka sina möten med andra folk och andra platser: det var *som om* man rest bakåt i tiden – en analogi som ofta antogs gälla bokstavligen, därför fick dåligt rykte och snart bannlystes.⁷⁴ Men när Nordström talar om naturen och sig själv som ”stenålders” förstår man vad hon menar. Hon har kommit nära det vilda, det ursprungliga.

EXIL, VÄRLD OCH LITTERÄRT ARBETE

Människan kan föreställa sig livet på andra platser, hon kan erinra sig det förflutna och hon kan tänka på framtiden. Med språkets hjälp kan sådana föreställningar stabiliseras och kommuniceras, verbalt eller symboliskt. Socialantropologisk forskning visar att kollektiva föreställningar av detta slag är grundläggande för att skapa, upprätthålla och omförhandla sociala relationer och samhällliga arrangemang: släktskapssystem, ekonomisk och politisk organisation, religiositet – kort sagt allt det som tillsammans utgör en mänsklig värld.

I exil är man förvisad från en sådan värld, men samtidigt inte helt och hållet en del av en annan. Som analysen av Hasselblatts, Brändströms och Nordströms texter har visat handlar gränserna för mänskliga världar inte enbart om plats, utan de är också relaterade till tid, språk och arbete – både kroppsligt, som när det gäller Hasselblatts skildring av livet på bondgården, och litterärt, som i fallet med Brändströms vittnesmål. Hasselblatt är i sin exil ensam och sysslolös, tiden

”kryper fram”. Han har avskilts från sitt förflutna – men också, kan man hävda, från sin framtid. Genom kroppsarbetet på gården i den finska byn blir han dock på nytt, om än tillfälligt, del av en värld i tillblivelse. Vi ser här hur en värld, för att kunna framträda som mänsklig och meningsfull, liksom fordrar att vi ger oss i kast med den – exempelvis genom arbete. Brändström låter oss i stället få syn på gränserna för vad som genom språket överhuvudtaget kan göras till del av en mänsklig värld. Under sin exil bevittnar hon omänskligt lidande som helt ut varken låter sig förstås eller förmedlas; men genom litterärt arbete lyckas hon ändå synliggöra något av detta outsägliga och får det därmed också att bli del av ett större sammanhang, en gemensam värld. Att befinna sig vid ”världens ände” kan också leda till att man, som Nordström under sin slädfärd, får syn på något bortom det världsliga, något ursprungligt eller primordialt. Men det handlar inte

enbart om gränsen mellan värld och vildmark, eller om hur vildmarken i sig kan framträda, utan också om hur sådana erfarenheter kan återberättas och förstås inom ramen för en mänsklig värld. Och om hur den mänskliga världen därigenom berikas, förstoras och förblir levande.

Mänskligt liv är, i den mån det är världsskapande, alltså oskiljaktigt från processer som syftar till att uttrycka och förtingliga det genomlevda.⁷⁵ Detta sker bland annat med språkets hjälp. En läsning av Hasselblatt, Brändström och Nordström visar att exil är ett tillstånd som inbjuder – eller till och med uppfordrar – till ett sådant världsskapande litterärt arbete. Det är detta som Hayden White talar om i termer av en allmänmänsklig impuls att ”translate knowing into telling” – att ge uttryck för det vi vet eller upplever eller känner och därmed införliva våra erfarenheter i ett sammanhang, i en mänsklig värld i vardande.

NOTER

Flera personer har läst och kommenterat tidigare versioner av artikeln. Jag vill särskilt tacka Annika Mörte Alling, Helena Bodin, Stefan Helgesson, Arvid Lundberg, Erik Nilsson, Per Ståhlberg och Charlotta Viktorin.

- Jennifer Anna Gosetti-Ferencei, *Exotic Spaces in German Modernism*, Oxford: Oxford University Press, 2011; María-Inés Lagos-Pope (red.), *Exile in Literature*, Lewisburg: Bucknell University Press, 1988; Arne Melberg, *Resa och skriva. En guide till den moderna reselitteraturen*, Göteborg: Daidalos, 2005; Anders Olsson, *Ordens asyl. Inledning till den moderna exillitteraturen*, Stockholm: Bonnier, 2011; Susan Rubin Suleiman (red.), *Exile and Creativity. Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*, Durham: Duke University Press, 1998; Vincent Debaene, *Far Afield. French Anthropology Between Science and Literature*, Chicago: The University of Chicago Press, 2014.
- Jennifer Ingleheart (red.), *Two Thousand Years of Solitude. Exile After Ovid*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- 1 Mos. 3; se också Mattias Viktorin, ”Den förvisade människan. Bibliska exilberättelser och Gamla testamentets antropologi”, i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms historia*, 2017, s. 27–49.
- Homeros, *Odysséen (700-talet f. Kr.)*, övers. Ingvar Björkeson, Stockholm: Natur & kultur, 2008.
- Daniel Defoe, *Robinson Crusoe (1719)*, övers. Knut Stubben-dorff, Stockholm: Tidens förlag, 1953.
- William Golding, *Flugornas herre (1954)*, övers. Sonja Bergwall, Stockholm: Bonnier, 1992.
- Melberg, *Resa och skriva*, s. 9.
- Bronislaw Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific (1922)*, Prospect Heights: Waveland Press, 1984, s. 4, min övers.
- James Clifford skriver följande: ”The institutionalization of fieldwork in the late nineteenth and early twentieth centuries can be understood within a larger history of ‘travel.’ [...] ‘Travel,’ as I use it, is an inclusive term embracing a range of more or less voluntaristic practices of leaving ‘home’ to go to some ‘other’ place. The displacement takes place for the purpose of gain – material, spiritual, scientific. It involves obtaining knowledge or having an ‘experience’ (exciting, edifying, pleasurable, estranging, broadening)”. Se James Clifford, ”Spatial Practices. Fieldwork, Travel, and the Disciplining of Anthropology,” i Akhil Gupta och James Ferguson (red.), *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*. Berkeley: University of California Press, s. 195 och 197.
- Olsson, *Ordens asyl*, s. 8.
- Ivar W. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien. Minnesanteckningar*, Stockholm: Bonnier, 1917; Elsa Brändström, *Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien 1914–1920*, Stockholm: Norstedt,

- 1921; Ester Blenda Nordström, *Byn i vulkanens skugga*, Stockholm: Bonnier, 1930.
12. Fjodor Dostojevskij, *Anteckningar från döda huset* (1861–62), övers. Bengt Samuelson, Lund: Bakhäll, 2007; Pjotr Filippovitj Jakubovitj, *I de utstötas värld. En före detta straffarbetares anteckningar* (1895–98), övers. Kjell Johansson, Borrbj: Bokförlaget Murbräckan, 2010; Anton Tjechov, *Sachalin* (1895), övers. Hans Björkegren och Victor Bohm, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1961; Leo Tolstoj, *Resurrection* (1899), övers. Louise Maude, Oxford: Oxford University Press, 1999.
 13. Pheng Chea, "World Against Globe. Toward a Normative Conception of World Literature", i *New Literary History*, vol. 45, 2014:3, s. 326. Se också Mattias Viktorin, "A World Apart and the World at Large. Expressing Siberian Exile", i Stefan Helgesson m.fl. (red.), *World Literatures. Exploring the Cosmopolitan-Vernacular Exchange*, Stockholm: Stockholm University Press, 2018.
 14. Olsson, *Ordens asyl*, s. 25–38, 39–71.
 15. Olsson, *Ordens asyl*, s. 25.
 16. Hayden White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1987, s. 1. Jfr Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1998, s. 95, samt Mattias Viktorin, "On Timely Appearances. Literature, Art, Anthropology", i Helena Wulff (red.), *The Anthropologist as Writer. Genres and Contexts in the Twenty-First Century*, New York: Berghahn Books, 2016, s. 230–232.
 17. Claude Lévi-Strauss, "The Scope of Anthropology", i *Current Anthropology*, vol. 7, 1966:2, s. 112–123.
 18. Se t.ex. Arjun Appadurai, *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996; Akhil Gupta och James Ferguson, "Beyond 'Culture'. Space, Identity, and the Politics of Difference", i Akhil Gupta och James Ferguson (red.), *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*, Durham: Duke University Press, 1997, s. 33–51, samt Ulf Hannerz, *Transnational Connections. Culture, People, Places*, New York: Routledge, 1996.
 19. "What does the ethnographer do?" – he writes", som det heter i Clifford Geertz ofta citerade formulering i *The Interpretation of Cultures* (1973), London: Fontana Press, 1993, s. 19. Se även Roger Sanjek (red.), *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*, Ithaca: Cornell University Press, 1990.
 20. James Clifford, *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988, s. 21–54, 117–151, samt Debaene, s. 25–126, 227–323.
 21. James Clifford och George E. Marcus (red.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley: University of California Press, 1986; Marc Manganaro (red.), *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*, Princeton: Princeton University Press, 1990, samt George E. Marcus, "The Legacies of Writing Culture and the Near Future of the Ethnographic Form. A Sketch", *Cultural Anthropology*, vol. 27, 2012:3, s. 427–455.
 22. Se t.ex. Michael M. J. Fischer, *Emergent Forms of Life*, Durham: Duke University Press, 2003, s. 1–58; Paul Rabinow, *Marking Time. On the Anthropology of the Contemporary*, Princeton: Princeton University Press, 2008; Mattias Viktorin, "Antropologi och tid – en inledning", i Mattias Viktorin och Charlotta Widmark (red.), *Antropologi och tid. Ymer 2013*, årg. 133, Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, 2013, s. 7–19, samt Mattias Viktorin, "On Timely Appearances", s. 230–242.
 23. Se t.ex. Helena Wulff (red.), *The Anthropologist as Writer. Genres and Contexts in the Twenty-First Century*, New York: Berghahn Books, 2016.
 24. Chea, "World Against Globe"; Pheng Chea, *What is a World? On Postcolonial Literature as World Literature*, Durham: Duke University Press, 2016; Eric Hayot, *On Literary Worlds*, Oxford: Oxford University Press, 2012, samt Vera Nünning, Ansgar Nünning och Birgit Neumann (red.), *Cultural Ways of Worldmaking. Media and Narratives*, Berlin: De Gruyter, 2010.
 25. Eric Hayot, "On Literary Worlds", i *Modern Language Quarterly*, vol. 72, 2011:2, s. 137.
 26. Stefan Helgesson m.fl. (red.), *World Literatures. Exploring the Cosmopolitan-Vernacular Exchange*, Stockholm: Stockholm University Press, 2018.
 27. Här och i det följande refererar jag till Hasselblatts egen berättelse utan att ta ställning till eller problematisera dess status som historisk källa.
 28. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 73.
 29. Hasselblatts exil berörs också i viss mån av Erkki Räikkönen i *Svinhufvud i Sibirien*, övers. Ebba Östenson, Helsingfors: Söderström & Co, 1929.
 30. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 6.
 31. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 19.
 32. Jämförelser med Dante är påfallande vanliga i litteraturen om sibirisk exil, se t.ex. Daniel Beer, *The House of the Dead. Exile under the Tsars*, London: Allen Lane, s. 129 och 164; Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 61; Peter Kropotkin, *In Russian and French Prisons* (1887), New York: Schocken Books, 1971, s. 124–125; Kristian Petri och Martin Sjöberg, *Resan till Sachalin*, Stockholm: Norstedt, 1992, s. 23–24, samt Cathy Popkin, "Chekhov as Ethnographer. Epistemological Crisis on Sakhalin Island", i *Slavic Review*, vol. 51, 1992:1, s. 44.
 33. Olof Lagercrantz, *Från helvetet till paradiset*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1966, s. 13–21.
 34. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 29.
 35. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 30.
 36. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 32.
 37. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 52.
 38. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 92f.
 39. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 66.
 40. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 100f.
 41. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 110.
 42. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 116f.
 43. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 118.
 44. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 121f.
 45. Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien*, s. 123.
 46. Se t.ex. Herbert Applebaum, *The Concept of Work. Ancient*,

- Medieval, and Modern*, Albany: State University of New York Press, 1992, s. 579–590.
47. Bengt Jangfeldt, *Svenska vägar till S:t Petersburg*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1998, s. 230–235.
 48. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 158.
 49. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 65.
 50. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 1.
 51. Sara Danius, *Den blå tvålen. Romanen och konsten att göra saker och ting synliga*, Stockholm: Bonnier, 2013, s. 93.
 52. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 61.
 53. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 59f.
 54. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 88.
 55. Brändström, *Bland krigsfångar*, s. 89.
 56. Se Arendt, *The Human Condition*, s. 95: "The whole factual world of human affairs depends for its reality and its continued existence, first, upon the presence of others who have seen and heard and will remember, and, second, on the transformation of the intangible into the tangibility of things".
 57. Horace Engdahl, *Årret efter drömmen. Essäer och artiklar*, Stockholm: Bonnier, 2009, s. 187.
 58. Relationen mellan sanning, föreställning (*imagination*) och representation har diskuterats inte minst inom folkmordsforskning och studier om Förintelsen. Se t.ex. Kein Lewis O'Neill och Alexander Laban Hilton (red.), *Genocide. Truth, Memory, and Representation*, Durham: Duke University Press, 2009.
 59. Maurice Merleau-Ponty, "Det indirekta språket och tystnadens röster", i Maurice Merleau-Ponty, *Lovtal till filosofin. Essäer i urval*, övers. Anna Petronella Fredlund, Stockholm: Brutus Östlings bokförlag, 2004, s. 132f., 136. Jfr Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception* (1945), övers. Donald A. Landes, New York: Routledge, 2012, s. 179–205.
 60. Citerat i Fatima Bremmer, *Ett jävla solsken. En biografi om Ester Blenda Nordström*, Stockholm: Forum, 2017, s. 274.
 61. Bremmer, *Ett jävla solsken*, s. 267–293.
 62. Maurice Merleau-Ponty, *Nature. Course Notes from the Collège de France*, övers. Robert Vallier, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2003, s. 4.
 63. Merleau-Ponty, *Nature*, s. 4.
 64. Nordström, *Byn i vulkanens skugga*, s. 37.
 65. Nordström, *Byn i vulkanens skugga*, s. 138f.
 66. Nordström, *Byn i vulkanens skugga*, s. 142.
 67. Även inom konsten finns gott om exempel. Bland andra Emil Nolde (1867–1956), som för övrigt också företog en resa genom Sibirien i början av nittonhundratalet, var i sitt konstnärskap uttalat intresserad av det uråldriga och ursprungliga. Hans ofta säregna målningar har ibland beskrivits som visioner av det eviga, se t.ex. Averil King, *Emil Nolde. Artist of the Elements*, London: Philip Wilson Publishers, 2013, s. 30. Konsthistorikern Werner Haftmann har föreslagit att Nolde, i målningen "Höga vågor" (1940), lyckas att "ur den inre naturupplevelsen frammana en bild, som åskådliggör det hemlighetsfulla och fjärran från människan belägna – det ödesmättade i naturen själv". Se Werner Haftmann, *Emil Nolde*, övers. Bengt G. Söderberg, Malmö: Allhem, 1960, s. 124. Motivet, bländande vackert, genomsyras onekligen av en skräckbetonad och ödestyngd stämning som verkligen tycks avspegla något utommänskligt, något av naturens eviga gåtfullhet. Vildmark, alltså, snarare än värld.
 68. Dante Alighieri, *Den gudomliga komedin*, övers. Ingvar Björkesson. Stockholm: Natur & kultur, 2002, Par XXXIII. 83, 85–90.
 69. Dante, *Den gudomliga komedin*, Skårs XXXI. 34–36.
 70. Dante, *Den gudomliga komedin*, Skårs XXXI. 52–60.
 71. Precis samma sak händer faktiskt Dante när han står inför Beatrice i hennes paradisskepnad: han tystnar. Se *Den gudomliga komedin*, Par XXX. 31–33.
 72. Nordström, *Byn i vulkanens skugga*, s. 138.
 73. Nordström, *Byn i vulkanens skugga*, s. 142.
 74. Frågan om antropologins tidliga världsskapande är emellertid komplex samt relaterad till makt och ojämlikhet, se t.ex. Johannes Fabian, *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object* (1983), New York: Columbia University Press, 2002, samt Bernard McGrane, *Beyond Anthropology. Society and the Other*, New York: Columbia University Press, 1989.
 75. Arendt, *The Human Condition*, s. 96.

SUMMARY

Exile, World, and Literary Work. An Anthropological Reading of Three Swedish Narratives from Siberia

This article is an exploration of exile, world, and literary work. I investigate these themes through a reading of early twentieth century narratives of Siberian exile. Since the publication of Fyodor Dostoevsky's *Notes from a Dead House* (1861–62), stories of banishment and prison life in Siberia have evolved into a prominent subgenre of Russian literature. My perspective is different. Rather than relating the texts in focus to Russian literature, I approach them instead as parts of an extensive world literature on travel and exile. More specifically, I focus on three texts written in Swedish: Ivar Hasselblatt, *Förvisad till Sibirien* (1917; "Banished to Siberia"), an autobiography about arrest, deportation, and exile; Elsa Brändström, *Bland krigsfångar i Ryssland och Sibirien 1914–1920* (1921; "Among Prisoners of War in Russia and Siberia 1914–1920"), an eye witness account from Siberian prison camps during the first world war; and Ester Blenda Nordström, *Byn i vulkanens skugga* (1930; "The Village in the Shadow of the Volcano"), a personal ethnography about village life in Kamchatka. In my reading of these narratives, I explore literary representations of exile in relation to the anthropological problem "of how to translate knowing into telling," as Hayden White puts it. This is also the point where world literature and anthropology converge: through worldmaking literary work.

Keywords: exile, world literature, anthropology, work, worldmaking